

'מעל הטבע' ו'מעל השכל': עיונים מחודשים במשנתו של ר' אברהם סבע

דב שוורץ

א. ערך היסטורי-תרבותי מול ערך שיטתי במחקר

גורמים שונים התקבצו בדמותו של ר' אברהם סבע, והקנו לה את מעמדה החשוב במחקר. הצירוף של הגורם ההיסטורי והגורם התרבותי-הרעיוני במיוחד זיכה את משנתו של סבע בשורת מאמרים ועבודות חשובות. ואכן, כתביו של סבע משקפים בנאמנות את הלך הרוח העיוני והתיאולוגי בתקופת גירושי ספרד ופורטוגל. בשל כך הם זכו לניתוח מקיף ומעמיק, לא רק מבחינה ביוגרפית, היסטורית והיסטוריוסופית, אלא גם מבחינה פרשנית וקבלית.¹

בימים אלה ראה אור חיבור מקיף, מאסף לכול המחנות ואף מחדש ומאיר, הדין בתולדותיו של סבע וביצירתו הרוחנית. כוונתי לחיבורו של אברהם גרוס, *Iberian Jewry from Twilight to Dawn — The World of Rabbi Abraham Saba*² ראשיתו של חיבור זה בעבודת הדוקטור של גרוס (הרווארד, 1982), המשכו במחקרים שנתפרסמו בכתבי עת שונים, וכעת הוא מוגש לקורא עם עדכונים והוספות. יתרונה של המונוגרפיה שלפנינו נעוץ במכלול, לאמור, היא איננה מתמקדת בסוגיה דומיננטית או מצטמצמת לפרספקטיבה חד-צדדית, אלא יש בה דיונים וניתוחים בתחומי יצירה ופעילות רבים ומגוונים. את החיבור פותח פרק ביר ביבליוגרפי, והפרק השני דן בדרכי הפרשנות המקראית של סבע ובאופיה הדרשני והקבלי של פרשנותו. הפרק השלישי עוסק בתפיסותיו הקבליות של סבע ובמקורותיהן. בשלושת פרקי הספר הנותרים, הדנים בצדדים היסטוריים והיסטוריוסופיים, מתלבנות סוגיות כגון הביקורת הדתית והחברתית שמותח סבע על

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — בסוף המאמר.

1 ראה למשל: ליבאוויטש; נגאל, פרק; מנור, לתולדותיו; מנור, כתבי; שלוסברג, לדרכי; שלוסברג, שקיעים.
2 ראה: גרוס, יהדות.

בני דורו, המשמעות הרעיונית והדתית של ההיסטוריה והזיקה המשיחית של המאורעות בזמן הגירוש ולאחריו.

חיבורו של גרוס מספק אפוא הצגה נאותה של אישיות ר' אברהם סבע, ומאפשר הבנה מעמיקה של פועלו ההיסטורי והתרבותי כאחד. כמדומה שהחיבור ממצה את מקומו של סבע ומעמדו בראי התקופה. וכאן מתבקשת הערה מתודולוגית. עיון בניתוחי הספר מלמד, שקריאתו של גרוס בכתביו של סבע נעשתה לרוב לאור ההתאמה ההיסטורית והתרבותית של מושא-המחקר. הווה אומר: הטקסטים הרעיוניים נחקרים ונלמדים בעיקר כשהם משקפים מציאות היסטורית, חברתית ותרבותית מסוימת, והם ביטוי ישיר של אותה מציאות. קביעה זו תקפה במישרין ביחס למחציתו השנייה של הספר, הדנה בהיסטוריה ובהיסטוריוסופיה, אך היא משתקפת גם במחציתו הראשונה, כמו למשל בפרק על הקבלה במשנת סבע.³

דומה שההתמקדות בקבלה נעשתה לאור הנחה רווחת במחקר, שלפיה התגובות הרעיוניות המשמעותיות לגירוש עולות מתוך מחנה המקובלים. דרך מחקר זו אכן הולמת את כתביו של סבע ואת פעילותו הרעיונית. גרוס מצביע על הצורך בניתוח קפדני של מאפייני הכתיבה הפרשנית והדרשנית להבנת הבעיות הכלליות של משנת סבע.⁴ ואולם בחקר משנתו הרעיונית של סבע, מתמקד גרוס בביטויים המרכזיים של משנה זו, שהם דרכי הפרשנות והמורשת הקבלית. הספר כמעט שאיננו עוסק בצדדים שיטתיים אחרים של משנת סבע. יתר על כן: מתוך אותה הנחה מחקרית סמויה, גם הדיונים בסוגיות מרכזיות חסרים השלכות רעיוניות מסוימות, ולמעט תחומי הפרשנות והקבלה הן אינן מתמצות לעתים עד תומן. למשל, גרוס מציע דיון חשוב בסוגיית המצוות בפרספקטיבה קבלית, אך הוא איננו נדרש להשלכות אחרות של תפיסת המצוות, כפי שנראה מתוך הסעיפים השלישי והרביעי להלן. עם זאת, אין לראות בכך פגם בספר כשלעצמו, מפני שמטרתו היתה להציג הוגה על רקע תקופתו, והוא אכן עומד היטב במשימה זו.

בשורות הבאות ברצוני להצביע על מספר סוגיות שיטתיות בהגותו של סבע, המלמדות על עושר רעיוני מעבר לתפיסות קבליות טיפוסיות או תפיסות היסטוריוסופיות. בהערותיי יש אפוא לראות מעין השלמה מסוימת לתדמיתו של ר' אברהם סבע כהוגה וכפרשן רעיוני ולמקומו בתולדות הרעיונות.

ב. קווי יסוד לתפיסה מאגית-אסטרלית

מאז חדירתן של מסורות הרמטיות לכתבי הוגים בספרד המוסלמית במאה ה-12, נעשתה המאגיה האסטרלית לתחום מוכר, ובמאה ה-14 היא הופכת לגורם חשוב

3 ראה: עמ' 69, 76.
4 ראה למשל, עמ' 41.

במשנתם של פילוסופים ופרשנים, שכלתנים ומקובלים.⁵ סיגול תפיסות בנוסח המאגיה האסטרלית למשנות תיאולוגיות מובהקות רווח ביותר בהגות היהודית החל מן המאה ה-14.⁶ סיגול זה מתבטא בתפיסות שכלתניות נועזות, המכוננות את אושיות התיאולוגיה היהודית על המאגיה האסטרלית. נבואה, השגחה, בחירה ומונחים תיאולוגיים אחרים מושחתים על המאגיה האסטרלית. לפיכך, המינוח של המאגיה האסטרלית הופך לשגור בכתבי הוגים לא-מעטים.

במרצת השנים הופנם מינוח זה, ותפיסות הגותיות התואמות את המאגיה האסטרלית מתנסחות גם בלא איזכורים אסטרונומיים ואסטרולוגיים מפורשים. מונחים כמו 'הורדת כוח עליון', 'הורדת רוחניות' או 'הורדת שפע' חוזרים ונשנים בכתבים רבים, כאשר במקרים רבים הם מעידים על אימוץ תפיסה בסגנון מאגי-אסטרלי, המתבטא לרוב בסוגיות הקורבנות וטעמיהם, אך גם בסוגיות אחרות. דרך משל מקובלים ממירים את הרוחניות במונחים תיאוסופיים. בשנים האחרונות הצביע המחקר על תופעה זו ביחס לחסידות הבעש"טנית, שבה חיבורים רבים מציגים תפיסות מאגיות בנוסח המאגיה האסטרלית, גם בלא זיקה ישירה למערכת הכוכבים כמקור השפע.⁷ ואולם התופעה מוקדמת הרבה יותר, והיא הופכת לרווחת בסוף המאה ה-15 ובמאה ה-16. במקום אחר הראיתי את ביטויי התופעה ביחס להעמדת ארץ-ישראל כמקור משיכת שפע אסטרלי.⁸ במסגרת הנוכחית ברצוני להציג תפיסות תיאולוגיות אחדות של ר' אברהם סבע, המושחתות על המינוח והתוכן של המאגיה האסטרלית. תפיסות אלה יצביעו על עירוב קונספציה מאגית מגובשת למשנתו של סבע.

1. המשכן והקורבנות

המשכן, המקדש והקורבנות הם מרכיב חשוב בבניין תיאולוגיה מאגית-אסטרלית. המשכן נתפס כטליסמן וככלי קיבול לשפע מן הכוכבים. הוגים שונים טרחו ביצירת הקבלה בין המשכן וכליו לעולם השמימי. לפי העיקרון הסימפטי, המשכן וכליו מסמלים את מקורות השפע (גרמי השמים), ובתור שכאלה הם גם מושכים את השפע לעולם הארצי. הקורבנות, פרט לכך שהם בגדר כלי קיבול לשפע השמימי, משמשים גם כ'כופר' המפיג השפעה שלילית הנובעת מאותם מקורות. דגם הקורבן וטקס הקרבנות הם תחליף לרעות העתידיות הנובעות מאותן השפעות. מקורות הגותיים לא-

5 ראה: שוורץ, צורות; שוורץ, אסטרולוגיה, עמ' 52-57.

6 ראה: שוורץ, אסטרולוגיה; שוורץ, המגיה האסטרלית, עמ' 51-54. לפי פינס, כבר ר' יהודה הלוי עירב את סגנון המגיה האסטרלית בשיטתו על מעמד המצוות כמושכות שפע. ראה: פינס, במיוחד עמ' 529-530.

7 ראה: אידל, תפיסות, עמ' 76-104. מחקר רחב-יריעה בנושא זה פרי עטו של פרופ' אידל עומד לצאת בסדרת ספרי המחקר במדעי היהדות של הוצאת SUNY.

8 ראה: שוורץ, אמצע, חלק שני.

מעטים בעולם היהודי ספגו תפיסות כאלה, עם שהם ממירים את גרמי־השמים בגורמים תיאוסופיים באלוהות (שכינה, ספירות וכיוצא באלה). כתבי סבע נמנים עם מקורות אלה.

ואכן, סוגיית טעמי הקורבנות ומקום הקרבתם מעסיקה את סבע במקומות רבים בפירושו לתורה. סבע ציין שלקורבנות משמעות תיאורגית מובהקת.⁹ הקורבנות מסייעים לתיקון החטא הקדמון ולאחדותו של עולם הספירות. בצד טעם קבלי זה, מביא סבע הנמקה שונה בתכלית להקרבת הקורבנות. הנמקה זו היא תועלתנית במובהק, ועניינה למשוך את ההשפעה האלוהית לעולם הארצי. התועלתנות, כידוע, היא מרכיב חשוב בתפיסה המאגית. אחד מהטעמים שסבע הביא למעשה הקורבנות מציג את ההקרבה כפעולה של הורדת שפע, ואילו את כלי המקדש כהכנות וקיבולים לאותו שפע. סבע הביא טעם זה בשם 'יש אומרים', והרי שורות אחדות מתוכו:

וי"א כי הטעם שצוה אלינו לעשות משכן רמז למשכנו של מעלה, באופן שתהיה השגחתו דבוקה בנו, ולכן היו כלי המשכן להוריד ההשפעה האלהית, כן הקרבן אשר הוא התכלית אשר צוה לעשות מזבח אדמה נמשך ממנו השפעת קריבה ואחדות. והכבוד האלהי היה נגלה ונראה לעיני העם באש... ומפני שהכבוד האלהי נראה באש ומכונה לאש, ה' אלהיך אש אוכלת (דברים ד, כד), צוה הש"י להכין הכנה בשתדבק [= האש] ותנוח ותעמוד בתוכה...¹⁰

השפע מזוהה כאן עם האש, וכלי המשכן מוצגים כמעין טליסמנים המושכים את האש למטה, הגם שמקומה הטבעי של אש הוא למעלה (והאש טבעו לעלות למעלה). לפי הטעם המאגי, אחת ממטרות הקורבן היא 'להוריד שפע רוחני למטה'.¹¹ ואכן קיבל סבע את הדעה, שהקרבן 'מוריד השכינה למטה'.¹² על בסיס דעה זו קבע סבע, 'והנה זה טוב לפי הפשט, ודרך אמת סלולה לידועים'.¹³ הווה אומר, מבחינה עקרונית אימך סבע את ההנמקה המאגית של הקרבת הקורבן, אם כי אין ההקרבה מתמצה בהנמקה זו. השכבה הקבלית אמנם מעניקה ממד עומק לפעולת הקורבן, אך התפיסה המאגית היא השלטת בפרשנות הפשט של סבע. העובדה שסבע דגל בהנמקה מאגית מתאשרת מתוך השימוש בה בסוגיות אחרות, ולהלן נדגים קביעה זו. כידוע, לאחר חורבן הבית החליפו תפילות החובה את הקורבנות. מכאן, שהתפילה תתאפיין באותה תוצאה מאגית של הקורבן. וכך מפרש סבע את ברכת יעקב לבנימין, שבחלקו עתיד היה להבנות בית־המקדש:

9 ראה למשל: גרוס, יהדות, עמ' 54, 74.

10 צרור המור לויקרא, דף ג ע"א.

11 צרור המור שם, ע"ב.

12 צרור המור לבראשית, דף לו ע"ד. על 'שכינה' כביטוי לרוחניות בכתבי ר' יוסף אלאשקר, ראה:

אידל, מבוא, עמ' 44.

13 צרור המור לויקרא, דף ג ע"ב. על תפיסת הפשט בפרשנותו של סבע ראה: גרוס, יהדות, עמ'

ורמזתי על המקדש שהיה בחלקו להקריב קרבן בבקר ובערב...¹⁴ עד שבסבת הקרבנות שורה השכינה בישראל, וכן בסבת התפלות מורידין השכינה לישראל. וזהו בנימין זאב יטרף (בראשית מט, כז)... והרמוז בזה, כי כמו שהזאב טורף ואוכל, כן הכהנים בסבת הקרבנות והחסידיים בסבת התפלות מורידין וטורפים השכינה ממעלה למטה, ולפי שבנימין היה בחלקו בהמ"ק [=בית המקדש], ששם הכהנים והסנהדרין המורידין השכינה למטה דימהו לזאב הטורף.¹⁵

התפילה נתפסת אפוא כהורדת שכינה 'ממעלה למטה'. דוק ותמצא: סבע משתמש ביחס לפעולת התפילה במינוח 'טורפים השכינה'. השורש 'טרף' מופיע בספרות התלמודית בהקשר לתפילה בצורת 'טורפין לו תפילתו', ומובנו דחק והשליך או הכה ורצץ. למשל 'שנים שנכנסו להתפלל וקדם אחד מהם להתפלל ולא המתין את חברו ויצא טורפין לו תפלתו בפניו... ולא עוד אלא שגורם לשכינה שתסתלק מישראל'.¹⁶ הווה אומר, התלמוד מצביע על הרחקת השכינה בעקבות התנהגות שאינה ראויה בתפילה, וסבע מציג את התפילה כמורידה את השכינה, כביכול דוחקת אותה ממקומה ומורידתה מטה. לא מן הנמנע שסבע מערב מובן נוסף של 'טרף', שהוא למעשה המובן הרווח ביותר בספרות התלמודית, והוא בלבד וערבב. ומכאן ניכר האופי המאגי הכפייתי של תפילת החסידים, המורידה שכינה בעל כורחה. זאת ועוד: דימוי הזאב מוסיף נופך לממד הכפייתי של התפילה והקורבן.

גם בסוגיות אחרות של טעמי המצוות ומתוך זיקה להקרבת קורבנות נזקק סבע להסברה מאגית-אסטרלית. בפירוש על פסח מצריים הוא הסתייע כנראה במקור הרמטי ('כי מצאתי כתוב כי בעבודת המצריים בחלק עבודת החדשים כתוב...') כדי לתאר את העבודה 'מעט הכנסת השמש בראש מזל טלה'. בתוך דבריו הוא כותב:

... וכל זה כדי להרחיקם מהם ולהקריבם אל עבודתו ית'. ואולי שעל זאת הכוונה בעצמה צוה לעשות העבודה הזאת כמילוי הירח, עת תוקף שמחתם והקרבתם למזל טלה הממונה עליהם, ואז צוה לשוחטו ולצלוחו ולשרוף

14 ראה: צרור המור לבראשית, דף מג ע"א-ע"ד.

15 צרור המור, שם, דף סו ע"א. והשווה לאשכול הכופר, רות, עמ' יד: 'ביהמ"ק [=בית המקדש] אשר ה' בחלקו של בנימין, כדכתיב בנימין זאב יטרף, שזה רמז על השכינה שהורידה מלמעלה וחסטה כזאב שטורף. יש לציין עוד, שסבע מאמץ את תורת המקומות המיוחדים, הדוגלת בייחודיותם של מקומות מסויימים כהכנה לקבלת שפע ('הכנת המקום מסייע'). ראה למשל צרור המור לשמות, דף ג ע"ד; לבמדבר, דף יז ע"א; לדברים, דף ע"א ד ע"ד.

16 בבלי ברכות ה ע"ב. וראה ערוך השלם עם מוסף הערוך, חלק ד, עמ' 90, 93. סביר להניח שסבע נתכוון למובן הקבלי של השכינה, כביטוי של כוח תיאוסופי מוכחן. ראה למשל: שלום, עמ' 274 ואילך. עוד יש לציין, שבפירוש התפילות המיוחס לסבע, אנו מוצאים תפיסה רווחת של עליה קונטמפלטיבית הדרגתית מספירה לספירה וירידה הדרגתית של השפע, בבחינת קישור עליונים ותחתונים. תפיסה זו חסרה את המוטיב המגי הנדון. ראה: גרוס, פירוש, עמ' קצה-קצו. גישה זו שבה ונשנית גם בפסקאות שונות ב'צרור המור'.

הנותר. וזהו פסח הוא לה' (שמות יב, יא), לשם ה', ולא לשם זולתו מהעליונים.¹⁷

הוזה אומר, הכתוב נקט ציוויים הפוכים ומנוגדים לפולחן הטלה, וניתב את העבודה לקב"ה ולא ל'עליונים' אחרים. הסברה זו איננה זהה לגישת הרמב"ם במלואה. שכן בעוד הרמב"ם ב'מורה הנבוכים' (ג, לב) הסביר, שהתורה טרחה לצמצם את מעשי הקורבנות, הרי שסבע איננו מאמץ את הצמצום כלל ועיקר. העבודה משתמרת, תוך ניגוד לעבודת המצרים וניתוב לשם ה'. ואכן, בפסיקה העוקבת, סבע מקביל את פסח מצרים לקורבן רגיל.¹⁸ פסח מצרים נועד לפיכך לכוון את ישראל לעבודת הקורבנות השגרתית בעתיד. ההבחנה היא אפוא בין עבודה ל'עליונים' לבין עבודה לשם ה'. ולבסוף, את תפקיד הקורבן הציג סבע בשני הפנים: הפרודוקטיבי והדפנסיוני. על הפן המפרה של הורדת השפעה ('שכינה') עמדנו כבר לעיל, וכאן יש להשלים את הפן המונע והמגן. סבע ציין בכמה מקורות שהקרבן הקורבן היא בגדר 'כופר', לאמור ניתוב ההשפעה השלילית לקורבן. לדידו, זוהי 'תחבולה' שמסר הקב"ה לישראל, 'עצה לבניו באופן שינצלו ממדת הדין המכלה הבשר, וצוה שיקריבו לפניו קרבנות בענין שיהיו כופר גופם ונפשם'.¹⁹ כך פירש סבע גם את סוגיית שער המשתלח ביום הכיפורים. הוא הכיר בכך שענין השעיר 'נראה דבר זר נגד תורתנו הקדושה', ואולם ניתן ליישב סוגיה זו לפי עקרון ה'עצה' שהעניק ה' לעמו, על-מנת להימלט מהדין. בהמשך דבריו מרחיב סבע בפירוש מהותו של 'דין', ובצד המובן התיאוסופי הוא מציין שהדין מייצג שבעים 'שרים של מעלה', שהם כמסתבר גרמי השמים המייצגים את אומות העולם.²⁰

מדין זה עולה בכירור, שסבע השתית את עבודת המשכן והמקדש על הורדת כוחות עליונים. מסתבר, שאם נחפש את הטעם לגישה זו נמצאהו בסיבה הכללית לציווי על עבודת המשכן. סבע ציין בכמה מקורות, שהמשכן בא לכפר על חטא העגל.²¹ לפיכך, את טיבה של הכפרה נבין אם נרד לעומקו של חטא העגל לפי גישתו של סבע. ואכן, סבע מכונן את חטא העגל על שני גורמים: (א) החטא התבצע בידי אנשי הערב-רב שהסתפחו לעם ישראל. (ב) אנשי הערב-רב יצרו את העגל 'בכח כישוף', וייחסו את פועלם לכוחות עליונים: 'כי מכחות העליונים נשפע זה הדבר, וכיוצא בו היה כל מה שעשה משה'; 'אבל תלו הדבר בכחות עליונות שמצדם נשפע'.²² מכאן, שהמשכן מכפר על חטא העגל בכך שהוא מציג אלטרנטיבה חיובית

17 צרור המור לשמות, דף ט ע"א. וראה: גרוס, יהדות, עמ' 92.

18 צרור המור, שם ע"ב.

19 צרור המור לבראשית, דף יב ע"ב.

20 צרור המור לויקרא, דף יא ע"ד.

21 צרור המור, שם, דפים כ ע"א; כג ע"א.

22 צרור המור, שם, דף כד ע"ג-ע"ד. הסבר זה מזכיר ביסודו את פרשנותו של ר' יהודה הלוי לחטא. ראה: פינס.

למשיכת השפע. כלי המשכן הם בגדר מצע הולם לירידת שפע ממקור אלוהי תיאוסופי ולא ממקור אסטרלי. עם זאת, הנימה המאגית-אסטרלית מבחינת הטכניקה נשמרת היטב.

2. טעמי מצוות

במקום זה יש לציין, כי סבע הרחיב את ההסברה בסגנון מאגית-אסטרלי לטעמי המצוות בכללם. עובדה זו ניכרת מתוך דבריו בפירושו הרחב לסוגיית פסח מצרים, המבוסס על עקרון הורדת השפע לעולם הארצי. בצידו של הסבר זה, סבע מבליט את הגישה התועלתנית בטעמי המצוות, מתוך נימות קבליות. כל זאת ועוד בפיסקה מפורטת זו:

או יאמר משכו וקחו לכם צאן (שמות יב, כא), לתועלתכם ולעצמכם, כי באמצעות המצווה תורידו השפע מלמעלה למטה, כי על זה נקראו החכמים והצדיקים הזריזים במצות 'אנשי מעשה' (משנה סוכה ה, ד), לפי שעושים המעשים הטובים למטה ובזה נעשים ג"כ למעלה, לפי שמציירים בכוונתם ובתפלתם לעלות עד רום המעלות, ומשם מורידין השפע למטה, וזהו עת לעשות לה'. וכן עושי צדקה בכל עת, שעושים הצדקה בעתים של מעלה, וזהו מעשה הצדקה שלום, כי בסבת עשיית הצדקה מורידין שלום של מעלה. וזהו ענין כל הניסים הנזכרים בתורה, שהיו צריכין הנביאים כד הקמח וצפחת השמן ואסוך שמן להוריד הברכה מלמעלה, וכן הענין בפך השמן של חנוכה... ולכן אמר בכאן לזקנים ולחכמים משכו וקחו לכן צאן, משכו השפע מלמעלה בלקיחת השה ושחיתתו למטה. וזהו ולקחתם אגודת אזוב וטבלתם בדם אשר בסף (שם שם כב), כי זהו כמו קבלת הדם של קרבן, והגעתם אל המשקוף זהו כעין זריקת הדם, בענין שבאלו הדברים היו מקריבין הדברים אלו לאלו להוריד השפע למטה.²³

פסח מצרים מלמד אפוא על המצוות בכללותן, הן מהבחינה התועלתנית והן מבחינת הורדת השפע, שתיים שהן אחת. בפיסקה זו שב סבע והזכיר את תפילת החסידים ואת פולחנם, שנועדו להוריד 'שלום של מעלה'²⁴ ו'שפע' למטה. התפילה והפולחן בכללו הופכים להיות הכנה לקליטת השפע, כשם שהנס דורש הכנה טבעית לקליטת הכוחות העליונים ('כד הקמח' ו'צפחת השמן').²⁵ כמו כן, מעשה הצדקה מתואר כמתבצע בזמנים קבועים ('עתים של מעלה'). דומה כי תפיסה זו של הצדקה כנתינה

23 צרור המור, שם, ע"ג-ע"ד.

24 המונח 'שלום' הוא כינוי רווח לספירת יסוד בספרות הזוהר. ראה למשל: זוהר לבראשית, דף סו ע"ב; לשמות דף לא ע"ב; תיקוני זוהר, תיקון כא, דף מג ע"ב.

25 על הנס כפעולה נגדית למעשה המגי, ראה להלן, הערה 31 וסביבה.

בזמנים קבועים לצורך הורדת השפע משקפת את יחסו של סבע למצוות בכללן, ומציגה את אידיאל 'איש המעשה' באורח מאגי ותיאורגי. מכאן, שההסברה בסגנון מאגי-אסטרלי של טעמי המצוות בניסוחו של סבע מתרחבת על-פני התורה כולה, והופכת להיות למרכיב חשוב בבנין השקפת עולמו.

3. פולחן הצלמים

ניתן לקבוע בוודאות, שסבע אכן הכיר בממשות המאגיה האסטרלית כשלעצמה, הגם שהוא שולל את ביצועה ומגדירה כ'עבודה זרה'. הנחה זו עולה מפירושו לסוגיית התרפים. סבע ביאר את גניבת התרפים בידי רחל כמעשה של מניעת תועלתם של צלמי לבן. בפירוש אלטרנטיבי הוא הטעים, כי התרפים היו מגלים ללבן את בריחתם של יעקב ומשפחתו. וכה כתב:

ואמר ותגנוב רחל את התרפים (בראשית לא, יט) כדי שלא יגידו ללבן ענין הבריחה או להפריש אביה מעבודה זרה, לפי שהתרפים מין ע"ז [= עבודה זרה] היו, כמו שכתוב בזוהר שהיו מכבדין ומרביצין ומקטריין לפנייהם והיו עושים אותם בשעות ידועות, ולכן נקראו תרפים; שהאומן אומר שעה זו תעשה, שעה זו תרפה, וזהו תרפים.²⁶

סבע נסמך בפסקה זו על מקורות מתוך הזוהר, שבהם מוצגת הורדת הרוחניות על הצלמים כמעשה שלילי, אך ממשי.²⁷ מכאן, שבין לפי הפירוש התועלתני (גילוי בריחתו של יעקב) ובין לפי הפירוש הדתי (הרחקת לבן מעבודה-זרה) יש ממש במעשה המאגי-אסטרלי. בדבריו אלה נתכוון סבע לפעולה של בחירת זמן מסוים לפי מצב הכוכבים — בדרך כלל תוך סיוע במעשים נלווים כמו הקטרה — ואז הצלמים מדברים ומגלים צפונות ונסתרות. לא מן הנמנע, שסבע הכיר את פירושו של ר' דוד אבן ביליה (ראשית המאה ה-14) לאותו כתוב, שבו מתאר אבן ביליה בפרוטרוט פעולה מאגי-אסטרלית זו, ומטעים את דיבורם של התרפים כתוצאה ממנה:

וה"ר דוד ן' ביליא כת' כי כתו' בספר הטלמסו'²⁸ שבהיו' זוחל דבוק עם עטראד בדלי שהוא על צורת אדם, ויהיה הצומח תאומי' בבית עטראד, ויהיה יום רביעי שהוא יום כוכב בשעה שלישית, שהוא שעת זוחל, ויביט אליה מבט שלישית שהוא מבט אהבה, וכן הלבנה, ויהיה מאדים שרוף מהשמש לא יביט במקום הדבוק, ונוגה באחת היתדו' מערבי בכחו הגדול, והשמש עמהם, ולפניהם מבט ששית או שלישית, ובשעת דבוק הכוכבי' בצורה הזאת תתיך אי

26 צרור המור לבראשית, דף מד ע"ג.

27 על הקטעים הרלבנטיים בוהר שסבע נתכוון להם, ראה: כהן-אלורו, סוד, עמ' 82-88; כהן-אלורו, מאגיה, עמ' 254-256. והשווה עוד: שלום, עמ' 361-363.

28 במקור חיים, כ"י מינכן 51: 'הטלסמות'.

זה מתכת שתרצה בדפוס איש יפה, יהיה הצורה מורכבת מהם מצלחת במעלה וכבוד, ותגיד העתידות, ולפי זה נקראו תרפי' מלשון 'ועלהו לתרופה' (יחזקאל מז, יב), והם מדברים און, לפי שהם סבה שיפנה האדם מן ההצלחה האמתית, ויסחף אחר ההצלחה המדומה, כי על כן נאסרה כל עבודה בלתי ליי' לבדו. ואלמלא החשש הזה, לא היתה מונעת טוב מבעליו, ואשר יעיד על זה הוא הכרובים, והמשכיל יתבונן. ע"כ.²⁹

סבע משתמש אפוא במסורת מאגית-אסטרלית ידועה, שלפיה הצלם מדבר, ואף אומר את העתיד. תדע שכך הוא, מאחר שסבע מפרש לפי עקרון זה את גניבת התרפים במקורות נוספים. את הכתוב 'ורחל לקחה את התרפים' (בראשית לא, לד) הוא מבאר בפשטות: 'כדי שלא ידברו'.³⁰ זאת ועוד: כוחו המאגי של לבן היה כה ממשי, עד שהצלת יעקב ממנו נחשבת בגדר נס מפורש.

ואמר כי מהנסים הגדולים שעשה השם עם יעקב היה הצלת לבן, לפי שלבן הארמי היה רוצה לעוקרו מן העולם במיני כישוף וקסם בדברי פיו. ולכן אמר לו השם השמר לך פן תדבר עם יעקב מטוב ועד רע (שם, פס' כט), ולא אמר לו השמר לך פן תעשה עמו רעה, אלא פן תדבר, כי בדיבור היה רוצה להורגו.³¹

הנס נתפס אפוא כפעולה נגדית לכישוף, ונגד מאגי קון ברהי כלבן הארמי יש צורך לנקוט 'אחד מהניסים הגדולים'.

מפרשנות זו נראה בעליל, שסבע הכיר בממשותה של הורדת רוחניות על הצלמים, הגם שראה בה ביטוי מפורש של עבודה-זרה. 'חכמת הכוכבים והכשוף', הטעים סבע, 'הוא למעלה מהשכל'.³² בעקבות ההכרה בממשותה המאגיה האסטרלית, מפרש סבע את מצוות התורה כמעשה מאגי 'חיובי', שממיר את הצלמים ככלי לקבלת שפע במצוות השונות. כפי שנוכחנו לדעת לעיל, התפילה, הצדקה ושאר המצוות הופכות לכלים להורדת השפע האלוהי אל העולם הארצי ולקליטתו.

4. על מקורות אחדים בתקופת הגירוש

סבע איננו טווה את הגותו בחלל הריק. במאמרי הנזכר לעיל,³³ הבאתי את עדותו של

29 מצוטט ב'מקור חיים' לר' שמואל אבן צרצה, דף כא, א-ב. והשווה: שוורץ, מאמר, עמ' 181-182; שוורץ, צורות, עמ' 24-25. לתיאור דומה מתוך טקסט שהא כנראה מאותו החוג, ראה: אידל, אנתרופואיד, עמ' 12-14.

30 צור המור לבראשית, דף מה ע"א.

31 צור המור לדברים, דף כא ע"ב.

32 אשכול הכופר, אסתר, עמ' סד. לפי הפירוש של סבע שם, המן נקט כשוף אסטרלי כדי לפגוע בישראל, ואולם הוא לא ידע כי השב אל השם מתעלה על מערכת הכוכבים וגזירותיה. וראה עוד שם, עמ' צג-צד.

33 ראה: שוורץ, אמצע (לעיל, הערה 8), שם.

ר' שלום בן שלמה ירושלמי בחיבורו 'שבת שלום' על תפוצתה הרחבה של המאגיה האסטרטלית בדורו, הוא דור הגירוש. סבע מציג אפוא ביטוי נוסף של סיגול המאגיה לצרכים תיאולוגיים, וברצוני להציע דוגמאות אחדות לתופעה זו מתוך כתבי הוגים בני דורו.

חיבור רחב היקף ורב השפעה שנתחבר במחצית השניה של המאה ה-15 היה 'ספר המשיב'. המאגיה תופסת מקום תיאולוגי חשוב בשיטת בעל 'ספר המשיב', וכאן נצביע על פסקאות אחדות המציגות דיונים מקבילים בסוגיות שבהן עסק סבע ב'צרור המור'. כזכור, סבע פירש את סוגיית התרפים כטכניקה מאגית המביאה לשמיעת קול. בעל 'המשיב' הציע טכניקה מאגית של שמיעת קול, הגם שאיננה קשורה לצלמים. הוא שם בפיו של הקב"ה, היורד בלבושו של 'מלאך', הוראות שונות, על-מנת 'שיבא הכח בטהרה... הוא כח מלכות ואהיה יצטרפו יחד להשיב לך תשובתך בכבוד ממש מאדם, שתשמע קול כמו מאדם, שיתלבש ככח אדם בהורידו לארץ כחי וממשלתי ומעלתי בצורת אדם בכבוד אדם'.³⁴ באותו מקור מציע בעל 'ספר המשיב' על טכניקות שונות שבהן תושג שמיעת קולות שיש בהם מידע.

ואילו במקור אחר מאריך בעל 'ספר המשיב' בהורדת כוחות עליונים על צורות. לעיל ראינו, שסבע תיאר את עבודת המצרים בעת כניסת השמש לבית טלה.³⁵ ספר המשיב' הציג בהרחבה את שציין סבע בקיצור. וכה כתב על עבודת הטלה:

וסוד טלה הוא חקוק בצורה בגלגל מאש לסוד גדול, יען כי בו בסוד טלה יושב סוד ההצלחה נקשרת בצורת טלה עליון, והוא ישאב סוד אוצר היו"ד וברכתה ויפתח אוצרה וישאב הברכה בו. ולכן חכמי מצרים שמו אותו ראש לאמונתם, והיו עובדים למזל טלה. וזהו סוד עבודתם שידעו סוד כחו וגבורתו כמה כחו גדול בסוד ההצלחה, והיו עושים צורת טלה בכסף בסוד הטלה העליון, כי בסוד צורתו ירד הצלחתו, ועוד היום עושין אותו האומות ואינן יודעין מה.³⁶

סבע נבדל מבעל 'המשיב', בכך שהאחרון רואה בטכניקות המאגיות כשלעצמן כלי דתי חשוב, כפי שהוא מציין בהמשך דבריו שם, 'וצורות אלו המזלות הם עניינים אלהיים, כי במ ירד סוד כח ה"ב שמות היוצאים מאוצר היו"ד ומסוד חמשים שערי בינ"ה שהם סוד אוצר האל ואוצרותיו וחדריו'. הוא גם מפרט בדפים הבאים את הורדת הרוחניות לפי המזלות השונים. לעומתו, סבע רואה במצוות תחליף לטכניקות מאגיות, אף-כי פעולתן מוסברת על-דרך הפעולה המאגית המובהקת. בעל 'המשיב' ביאר באריכות בדרך זו גם את פעולת הקורבנות.³⁷

34 כ"י הספריה הבריטית 766, מצוטט מתוך: אידל, עיונים, עמ' 214.

35 ראה לעיל, סביב הערה 17.

36 כ"י מוסאיוף 5, דף 112א. ראה גם שם, דף 121א-ב. על תפיסתו המגית של בעל 'ספר המשיב', ראה: אידל, מדע, עמ' 243-246.

37 כ"י מוסאיוף 5, דפים 114ב, 121א. על קשרים אפשריים אחרים בין 'ספר המשיב' לבין סבע ראה: גרוס, יהדות, מפתח בערך 'ספר המשיב'.

גם את תפיסת המשכן ככלי להורדת שפע נמצא בכתבי אותה תקופה. דוגמא בולטת לכך היא הסברו של ר' יצחק אברבנאל בפירושו לתורה לקורבן העולה. בין שאר הטעמים שהוא מביא, הוא כותב ש'היה התועלת ג'כ בקרבן העולה המכינו אל הדבקות הרוחני להוריד על נפשו שפע ודבקות אלה, ומפני זה הקריבו קין והבל קרבנות... ובלעם מפני זה ערך מזבחותיו והעלה פר ואיל במזבח... כי חשב שבסבת העולות ההן תבואה הנבואה'.³⁸ ואכן, את מעשה בלעם פירש אברבנאל מתוך זיקה למאגיה טליסמנית.³⁹ עוד יש לציין, שאברבנאל מפרש אף הוא את התרפים כפולחן צלמים; אולם בניגוד לדעתו של סבע, הוא סבור שהצורה איננה יכולה לדבר. נענין בדבריו בסוגיה זו, שאותם ציטט מפירוש רלב"ג על התורה:

התרפים... הם על צורת אדם כמו שנראה במיכל בת שאול,⁴⁰ והיו הצורות ההם נעשות בשעות ידועות ויתעורר בהם הכח הדמיוני אשר לקוסם וישמע בדמיונו כאלו קול נמוך מדבר ומודיע הדברים הנסתרים אשר בהם תשוטט מחשבתו, לא שהצורה היא מעצמה תדבר, כי הדבור באמת לא יהיה כי אם בכלים הטבעיים ששם השם בטבע המדבר.⁴¹

המעבר לאיטליה השפיע רבות על פתיחותו של אברבנאל למסורות הרמטיות ומאגיות,⁴² ואולם ההגות הספרדית הכירה היטב את תפיסת המשכן והקרבנות ככלי ממצע למשיכת שפע. דוגמא לגרסא פילוסופית לתפיסה זו ניתן לראות בדברי ר' שלמה פרנקו (אמצע המאה ה-14) בפירושו לפירוש אבן עזרא לתורה, כי 'מזה הענין [=השפעת כוחות] כל הכתובים באלה הפרשיות במלאכת המשכן'.⁴³ דוגמא לגרסא קבלית לתפיסה זו ניתן לראות בדברי ר' יעקב סקילי, מחוגו הקרוב של הרשב"א, שכתב בדרשותיו:

ואין כח בנבראים השפלים למשוך משפע העליונים כפי הראוי להם ובמדה וכהוגן... ומה היא זאת הפעולה שפועלים הנבראים השפלים שהשכלים

38 פירוש על התורה, ב, ויקרא, עמ' יג-יד. אברבנאל סבר כי הקסם, לאמור חיזוי העתיד (גם) באמצעים אסטרוולוגיים, הוא אכן שני לנבואה. בפירושו לשמות כתב הוא: 'וזה כי ההגדה הבלתי נבואית תהיה אם בדמיון לבד — ותקרא קסם; ואם במשפטי הככבים — ותקרא חכמת השמים, והיא היותר נכבדת אחרי הנבואה, אע"פ שלא תעשה בהקש ומושכל אלא בשרשים מונעים בנסיגות קדומים, עם כל זה היא מלאכה שמונחה נכבד, ואופני עשייתה בלתי מושגים אלא על דרך מחשבה והתבודדות כשאר המלאכות המעשיות העיוניות' (עמ' רפא).

39 פירוש על התורה, ג, במדבר, עמ' קא.

40 ראה פירוש הרלב"ג לשמואל א' יט, יג.

41 אברבנאל, פירוש על התורה, א, עמ' שלא; פירוש הרלב"ג, דף לח ע"ד. וראה: שוורץ, המגיה האסטרולית, עמ' 40-46.

42 ראה: אידל, הפירוש, עמ' 92-94; אידל, מוסיקה, עמ' מב-מה; אידל, קבלה, עמ' 75-79.

43 ראה: שוורץ, צורות, עמ' 27, סביב הערה 29.

הנבדלים נאותין ונהנין ממנה, ונמשכים העליונים אחר התחתונים להשפיע להם שפע אלקי כראוי וכהוגן — זאת עבודת הקרבנות...⁴⁴

דוגמאות אלה הן בבחינת הפרט המלמד על הכלל, והן משתקפות גם בהגות המאות ה-15 וה-16. 'צרור המור' מבטא גישה תיאולוגית רווחת המפרשת באורח מאגי ובמינוחים מאגיים-אסטרליים את פעולתם של המשכן והקרבנות. יש לציין, שסבע נזקק במקורות רבים לאמונות מאגיות עממיות ללא זיקה להורדת שפע על כלים, כגון אמונת השדים שהוא הופך בה שוב ושוב.⁴⁵ ואולם בהטעמת המצוות נקט סבע סגנון מאגי-אסטרלי. כן יש להזכיר שבמאה ה-16 פעלו בצפון אפריקה הוגים לא-מעטים שהועידו למאגיה האסטרלית מקום חשוב במשנתם, ובהם ר' יוסף אלאשקר, ר' שמעון לביא ור' יוסף אבן ציאח.⁴⁶ סבע השתלב אפוא בתרבויות השונות שבהן עבר בנדודיו, והפנים תפיסה בסגנון מאגי-אסטרלי מובחן. אמנם תפיסתו המאגית של סבע כשלעצמן אינן מעמיקות, ואף אינן מוסיפות מידע רב דיו להבנה יסודית של נתיבי המסורות ההרמטיות בשלהי ימי הביניים; ואולם מבחינת גלגולי הרעיונות והתרבויות, משנתו של סבע היא רבת ערך, גם בתחום המאגי, וזאת הודות למרכזים השונים שבהם יצר וכתב. קביעה זו תקפה גם על תחומים אחרים, ובאחד מהם ניגע בקצרה בהמשך דברינו.

ג. 'סגולה' ומעמדן של מצוות

במהלך המאבק רבי-השנים בין קנאים לשכלתנים כימי-הביניים, נתהוותה תופעה מושגית-רעיונית מעניינת. קנאים ושמרנים אימצו לעצמם מערכת מונחים שנקטה בידי שכלתנים, תוך כדי שהם מסגלים מערכת זו לצרכיהם. בדרך זו השמרנים יוצקים מובנים שונים אף הפוכים למונחים רציונליסטיים מובהקים. הם עושים שימוש במונח 'חכמה', אך הם מפקיעים ממנו את המושכלות הפיסיות והמטפיסיות; הם עושים שימוש במונח 'שכל', אך יוצקים בו מובנים שונים בתכלית מתפיסות פסיכולוגיות אריסטוטליות או אבן-רשדיות. וכך, מונחים שכלתנים אחרים משנים את מובנם המקורי והם 'מגויסים' לאינטרס השמרני. ניתן לראות שיקוף של תופעה זו כבר ביצירתו של ר' יונה גירונדי, שנמנה עם מחנה הקנאים בוויכוחים הראשונים על כתבי הרמב"ם. אמנם בכתביו עושה ר' יונה שימוש במונחים שכלתניים, אך הוא יוצק בהם מובנים מוסריים ודתיים מובהקים. כידוע, השכלתן איננו רואה במוסר או בעשייה הדתית 'חכמה' עיונית; תחומים אלה הם כלי מעשי בלבד להשגת השלמות

44 תורת המנחה, ב, עמ' 506-507.

45 לדוגמאות אחדות ראה באינדקס של גרוס, יהדות, ערך 'שדים'.

46 ראה: אידל, מבוא, עמ' 43-46; הוס, עמ' 318-330.

המטפיסית. לעומתו, הקנאי ממלא את מונח 'החכמה' בתוכן מוסרי-ודתי, בבחינת מעשה לסתור. גם בקרב חוגו העיוני של הרשב"א ניתן למצוא תופעות מושגיות מעין אלה,⁴⁷ ובדורו של סבע נקט דרך זו ר' יוסף יעבץ.⁴⁸

אחת מהתופעות המושגיות הללו, שאותה אימץ גם ר' אברהם סבע, היא הצגת מערכת המצוות כ'חכמה'. למעשה, הניח כבר הרמב"ם את היסוד להצגה כזו, בכך שקרא על המצוות את הכתוב 'כי היא חכמתכם ובינתכם' (דברים ד, ו).⁴⁹ ואולם הוא נתכוון לטעמים מעשיים, מוסריים ונורמטיביים למצוות, להפקיע מפעולות של 'הבל', ובשום אופן לא ראה במצוות ביטוי של חכמה מטפיסית. לא כן השמרנים והקנאים. הם ראו במצוות שיקוף של חכמה רעיונית כשלעצמה. דוגמה מייצגת לתופעה רעיונית ומושגית זו ניתן למצוא בהגותו של סבע.

לדידו של סבע, מעשה המצווה ודרך פעולתה נגדרים במונח 'חכמה'. עם זאת, הוא מודע היטב לכך, שקשה לראות במעשים הדתיים 'חכמה', שהרי חלקם הגדול איננו מתיישב עם ההגיון. כיצד אפוא מביעות המצוות 'חכמה'? כתשובה לכך נקט סבע טקטיקה שמרנית מסורתית. הוא כונן את פעולת המצווה על המונח 'סגולה', שמשמעו תגלית של המדע הנסיוני. מונח זה מבטא את האפשרויות הרבות והמופלאות הגנוזות בצורות העצמים. אפשרויות אלה מתגלות אך ורק על-ידי הניסיון, ואין להן הסבר במבנה האיכותי של העצמים או במערכת הסיבתית האריסטוטלית. דוגמאות לתגליות המדע הנסיוני הן המגנטיות, התרופות וגילויי האלכימאים. השמרנים גייסו את תגליות המדע הנסיוני כדי לבאר תפיסות תיאולוגיות שאינן מתיישבות עם ההגיון, כמו תחיית המתים או מוגבלות השכל לנוכח אושיות הדת.⁵⁰ סבע באר את ה'חכמה' הטמונה במעשה המצווה מתוך מונח ה'סגולה'. וכה כתב:

אמר והייתם לי סגולה מכל העמים (שמות יט, ה), להורות כי ישראל נקראו עם סגולה מכל העמים לפי שיש להם תורה ומצות, שיש להם סגולות נפלאות, לא עשה כן לכל גוי (תהלים קמז, כ), לפי שהמצות פועלים בהם למעלה מן הטבע; כי אנו רואים כי שליח צבור אחד מעוטף בטליתו באומרו "גמדות וכיוצא בזה משיב הרוח ומוריד הגשם, ועוצר המגפה בלי סבה ובלי טבע שיחייב דבר זה, כי אין קישור בין זה לזה, אבל הם פועלים בזה בסגולה נפלאה, בסגולת התורה והמצוה שיש בה סגולה להמית ולהחיות, ולהוריד הגשם ולעצור המגפה. ולזה נקראו ישראל עם נבון וחכם, כאומרו ואמרו עם חכם ונבון הגוי וגו' (דברים ד,

47 על כך ראה: שוורץ, רשב"א.

48 ראה למשל: חסדי יי, עמ' כג ('ההשכל והחכמה האמתית'); אור החיים, דף כא ע"א, לו ע"א. והשווה: נגאל, דעות, עמ' 266-267, 276-270.

49 ראה: טברסקי, עמ' 286-291.

50 על כך ראה: שוורץ, צורות, עמ' 36-39; שוורץ, רלב"ג, עמ' 134-135; שוורץ, משיחיות, עמ' מט-נ.

1. זהו ושמרתם ועשיתם כי היא חכמתכם וכו', כשיראו שאין פעולותיכם טבעיות אלא בדרך סגולה... כי אפילו בעשיית המצות בלי טעם תחשבו חכמים, לפי שאתם פועלים בסגולה בעשיית המצות.⁵¹

נמצאנו למדים מדברים אלה כמה מגופי תורתו של סבע. ראשית, פעולתן של המצוות היא בדרך הסגולות, כלומר בתוצאות המושגות על-ידי הניסיון בלבד. שנית, גם המצוות וגם ה'סגולות' נגדרות כתופעות שהן 'למעלה מן הטבע', מונח הננקט בניגוד ברור ל'פעולות טבעיות', ובניגוד למקורות המדעיים של 'הסגולה', שאינם רואים בה תופעה לא-טבעית. שלישיית, הקריטריון לשם 'חכם' (לפי פירוש דברים ד, ו) איננו נעוץ בהכרח בהבנת טיב הפעולה וסיבותיה, אלא בהצלחת תוצאותיה, כמו בדוגמת ירידת המטר ועצירת המגפה כתוצאה מפעולות התפילה והמצווה. בכך נדחה העקרון הרציונלי-אריסטוטלי הוותיק, שהכרת המערכת הסיבתית של האובייקט (ארבע הסיבות: סיבה פועלת, חומרית, צורנית ותכליתית) היא אמת-המידה הישירה לידעתו. לדידו של סבע, ההישגים הנקנים ע"י הניסיון עדיפים על הבנת הפעולות הטבעיות, והם הם החכמה. במקור אחר דימה סבע את המצווה לאש, ומתוך דימוי זה הוא שב והדגיש את עקרון הסגוליות של מעשה המצווה:

ומלבד זה יש במצוה כמה מיני טובות וסגולות משונים זה מזה, וכמו שיש ביסוד האש כמה מיני פעולות שאין א' דומה לחבירו, שהרי האש מתכת ומקפאה, מצמחת ומבלה, ומלבד זה יש לה כח שהיא מאירה; כמו כן דרך המצות יש בהם כמה סגולות, והם מאירות... ואצ"ל [= ואין צריך לומר] באש, אלא כמה מיני סמים ורפואות יש בעולם שיש בהם כמה טבעים וסגולות, ואם באחד מן הנבראים שבשמים או בארץ יש כמה מיני פעולות וסגולות ק"ו [= קל וחומר] מצות התורה, שהיא כלי חמדה, שיש בה כמה מיני חפץ וסגולה. וכמו שיש בכל א' מהיסודות הד' או בשאר הדברים המורכבים, בכל א' וא' טבע מיוחד מחבירו, כך יש בכל א' מהמצות סגולה מיוחדת מחבירתה, וכמו שהפת מועילה להסיר הרעב והמים לצמה (!) והחום לקור והכסות לערום וכ"א [= וכל אחד] צורך משונה מחבירו, כך כל מצוה ומצוה יש בה צורך גדול למתן שכרה.⁵²

בפיסקה זו הדגים סבע את הסגוליות שבהוויות הטבעיות מתחום הפרמקולוגיה ('סמים ותרופות'), וראה במצוות חלק בלתי-נפרד מסגוליות זו. סבע הצטרף אפוא לשמרנים הנתלים בדרכי המדע הנסיוני, ב'סגולות', כדי להציג את המצווה כביטוי

51 צרור המור, שמות, דף טז ע"ב. סבע שב וחזר על דברים אלה בקווים כלליים בפירוש לדברים, דף ה ע"א. במקום הנ"ל הוא מדגיש, שקריאת שם 'חכם' על המצוות היא בגדר חסד אלוהי, למרות שמבחינה הגיונית אין כאן חכמה. והוא מסיים שם: 'וישראל גוי גדול כולם חכמים כולם נבונים כולם יודעים את התורה, באופן שבקיום המצות השם קרוב אליהם ועונה אותם בתפלתם. אשכול הכופר, רות, דף כב ע"ב. השווה עוד לדיינו השקול של גרוס, יהדות, עמ' 86-88.

של חכמה מחד גיסא, ולהצביע על תועלתה ותוצאותיה מאידך גיסא. המצווה מביאה תועלות רבות, וההגיון קצר הוא מלקשר בין המעשה הדתי לבין תועלות אלה. מאחר שסבע דגל בלהט בעליונות המעשה, אין תכלית הלמוד וההשכלה אלא מפני המעשה,⁵³ הרי שהחשיבות התיאולוגית שמוקנית בכתביו למדע הנסיוני איננה מוטלת בספק.

חשיבות ה'סגולה' בהטעמת המצוות מצטרפת להסברה המאגית של המצוות, שבה עסקנו בסעיף הקודם. ההסתייעות הישירה במאגיה ובמדע נסיוני מלמדת, שסבע נקט כול האמצעים שבידו כדי להרחיק את העשייה הדתית מהתפיסה המדעית והפילוסופית. טעמן של מצוות איננו גלוי למדען ולפילוסוף, המסבירים את חוקיות העולם החומרי בדרכי המדע התיאורטי שהם דוגלים בו. על השואף לרדת לעומקם של טעמי המצוות, להזקק לתחומים שידיעה מדעית תיאורטית איננה חלה עליהם. כשם שהנס מכוון על תחומים אלה, הוא־הדין לאופן פעולתן של מצוות שהוא, כאמור, 'מעל לטבע'. לפיכך ניתן לראות את תפיסת המצוות של סבע כחלק מהביקורת שהוטחה על הפילוסופיה בתקופתו, כמו ביקורתו החרפה של ר' יוסף יעבץ.

ד. סיכום

תם ולא נשלם. תיאור משנתו של ר' אברהם סבע כחוליה מקשרת בין ארצות ותרבויות מחד גיסא וכפרק בתולדות הרעיונות וגלגוליהם מאידך גיסא צריך להידרש לסוגיות נוספות כגון: (א) תפיסת 'עולם הבא', העומדת בין שכלתנות לשמרנות ומחפשת אחר מזיגה בין מסורות אגדיות, קבליות ועיוניות שונות. (ב) סוגיית מעמדה הדתי והמטפיסי של ארץ־ישראל, שסבע נדרש אליה תדיר. (ג) מקומה של האליגוריה בפרשנותו של סבע. בסוגיות אחדות סבא מפרש מצוות כלליות ואירועים היסטוריים כמתרחשים במישור האישי האינטימי של האדם (חטא ועונש, התפתחותו המוסרית של האדם בשלבי חייו ועוד). פרשנות אליגורית כזו ימצא הקורא בפירושו של סבע לדיני סוטה, לפרשת בלעם ולסוגיות אחרות.

מכאן שספרו המאוזן של גרוס, מעבר לכך שיש בו מיצוי של הרבדים ההיסטוריים וההיסטוריוסופיים בהגות של סבע, מעורר את החוקר לחשוף את עיקרי משנתו הרעיונית השיטתית של סבע. כפי שנוכחנו לדעת במאמר זה, הגותו של סבע, הגם שהמקורות איננה מאפיינה העיקרי, משקפת הלך־רוח מובחן ביחס לעליונות מעמד התורה ומצוותיה מול המדע והפילוסופיה. עליונות זו מושתתת על חשיבות תוצאת

⁵³ אשכול הכופר, אסתר, עמ' יא. השווה לדברי ר' יוסף יעבץ: 'הנה עשה [= דוד] מהידיעה הכנה ומהעבודה התכלית' (אור החיים, דף יג ע"א). וראה: נגאל, דעות, עמ' 281-283.

התהליך, בניגוד לחוסר העניין בהבנת יסודותיו הסיבתיים. מצוות התורה הן המושכות את השפע מהעולם האלוהי לעולם הארצי, והן המביאות ברכה ליושבי תבל ומצילות אותם מאסון ופגע. מבחינה זו, נתן אפוא סבע ביטוי נאות להגות השמרנית של דור הגירוש, ועיגן אותה במערכת רעיונית מאגית ונסיינית רבת-עניין.

הפניות ביבליוגרפיות

- אור החיים
אידל, אנתרופואיד
- ר' יוסף יעבץ, אור החיים, לובלין תר"ע.
M. Idel, 'An Astral-Magical Pneumatic Anthropoid', *Incognita* 2 (1991), pp. 9-31.
- אידל, הפירוש
מ' אידל, 'הפירוש המאגי והניאופלטוני של הקבלה בתקופת הרניסאנס', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל א, ד (תשמ"ב), עמ' 60-112.
- אידל, מבוא
— —, מבוא להוצאת 'צפנת פענח' לר' יוסף בן משה אלאשקר, ירושלים תשנ"א, עמ' 9-56.
- אידל, מדע
אידל, מוסיקה
- —, 'על היחס למדע בספר המשיב', דעת 33-32 (תשנ"ד), עמ' 235-246.
— —, 'הפירוש המאגי והתיאורגי של המוסיקה בטקסטים יהודיים מתקופת הרנסנס ועד החסידות', יובל ד (תשמ"ב), עמ' לג-סב.
- אידל, עיונים
— —, 'עיונים בשיטתו של בעל "ספר המשיב"', ספונות יז (תשמ"ג), עמ' 185-266.
- אידל, קבלה
— —, 'קבלה ופילוסופיה אצל ר' יצחק ויהודה אברבנאל', פילוסופיה האהבה של יהודה אברבנאל (בעריכת מ' דורמן ו' לוי), תל-אביב תשמ"ה, עמ' 73-112.
- אידל, תפיסות
Idel, 'Perceptions of Kabbalah in the Second Half of the 18th Century', *Journal of Jewish Thought and Philosophy* 1 (1991), pp. 55-114.
- אשכול הכופר, אסתר ר' אברהם סבע, אשכול הכופר על מגילת אסתר, דרוהוביטש תרס"ד (ד"צ ירושלים תשמ"א).
- אשכול הכופר, רות
— —, אשכול הכופר על מגילת רות, בארטפלד תרס"ח (ד"צ ירושלים תשמ"א).
- גרוס, יהדות
גרוס, פירוש
- A. Gross, *Iberian Jewry from Twilight to Dawn — The World of Rabbi Abraham Saba*, E.J. Brill, Leiden 1995.
- א' גרוס, 'פירוש התפילות על דרך הסוד המיוחד לרבי אברהם סבע', אסופות א (תשמ"ז), עמ' קפ-קצו.
- הוס
ב' הוס, 'כתם פז' — משנתו הקבלית של ר' שמעון לביא בפירושו לספר הזוהר, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ג.
- חסדי י"י
טברסקי
- ר' יוסף יעבץ, חסדי י"י, ירושלים תרצ"ד.
י' טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשנ"א.
- כהן-אלורו, מאגיה
כהן-אלורו, סוד
- ד' כהן-אלורו, המאגיה והכישוף בספר הזוהר, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ט.
— —, סוד המלבוש ומראה המלאך בספר הזוהר, מפעלי המחקר של המכון למדעי היהדות, יג, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ז.
- ליבאוויטש
מנור, כתבי
- נ"ט ליבאוויטש, ר' אברהם סבע וספריו, ברוקלין תרצ"ו.
ד' מנור, 'כתבי ר' אברהם סבע', ספונות יח (תשמ"ה), עמ' 317-338.

- מנור, לתולדותיו של ר' אברהם סבע, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב (תשמ"ג), עמ' 208-231.
- מקור חיים ר' שמואל אבן צרצה, מקור חיים, מנטובה ש"ט.
- נגאל, דעות נגאל, דעות ג' נגאל, דעותיו של ר"י יעבץ על פילוסופיה ומתפלספים, תורה ומצוות, אשל באר שבע א (תשל"ו), עמ' 258-287.
- נגאל, פרק פיינס —, 'פרק בהגותו של דור גירוש ספרד', סיני עד (תשל"ד), עמ' סז-פ. ש' פיינס, 'על המונח "רוחניות" ומקורותיו ועל משנתו של יהודה הלוי, תרביץ נ (תשמ"ח), עמ' 511-540.
- פירוש על התורה ר' יצחק אברבנאל, פירוש על התורה, ירושלים תשל"ט.
- פירוש רלב"ג ר' לוי בן גרשם, פירוש התורה, ויניציאה ש"ז.
- צורו המור ר' אברהם סבע, צורו המור, ווארשא תרל"ט (ד"צ חמ"ד תשל"ה).
- שוורץ, אמצע שוורץ, אמצע לארצות ושער לשמים — תפיסות פילוסופיות של ארץ-ישראל בהגות היהודית של המאה ה"ז, ארץ ישראל בהגות היהודית במאות ה-16-19 (בהכנה).
- שוורץ, אסטרוולוגיה —, 'אסטרוולוגיה ומאגיה אסטראלית ב"מגלה עמוקות" לר' שלמה אלקונסטנטין', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי טו (תשנ"ג), עמ' 37-82.
- שוורץ, מאמר —, "'מגן דוד" לר' דוד אבן בליה', קובץ עלי-יד יב (תשנ"ב), עמ' 171-206.
- שוורץ, המגיה האסטרלית D. Schwartz, 'La Magie Astrale dans la Pensée Juive Rationaliste en Provence au XIVE Siècle', *AHDLMA* 61 (1994), pp. 31-55.
- שוורץ, משיחיות —, 'הניטרליזציה של הרעיון המשיחי בשכלתנות היהודית בימי הביניים', *Hebrew Union College Annual LXIV* (1993), [Hebrew Section], עמ' לז-נח.
- שוורץ, צורות שוורץ, צורות —, 'צורות שונות של מאגיה בהגות היהודית בספרד במאה ה"ד', *Proceedings of American Academy for Jewish Research* 57 (1991), [Hebrew Section], pp. 17-47.
- שוורץ, רלב"ג שוורץ, רשב"א —, 'על רלב"ג כמדען', פעמים 54 (תשנ"ג), עמ' 133-138.
- , 'בין שמרנות לשכלתנות (הגותו העיונית של חוג הרשב"א)', דעת 33-32 (תשנ"ד), עמ' 143-182.
- שלום שוורץ, לדרכי שלום שוורץ, לדרכי פרשנותו של ר' אברהם סבע בפירושו על התורה, מגדים ז (תשמ"ט), עמ' 31-47.
- שלום שוורץ, לדרכי שלום שוורץ, לדרכי פרשנותו של ר' אברהם סבע על מסכת אבות בתוך פירושו לתורה, עלי ספר ז (תשנ"ג), עמ' 113-124.
- תורת המנחה ר' יעקב סקילי, תורת המנחה, מהדורת ב"א חפץ, צפת תשנ"א.